

De utomäktenskapliga barnen

Dalarna/Västmanlands bergslag 1600-talet

Göran Ekberg 2018

Inledning

Artikeln behandlar utomäktenskapliga förbindelser och frukterna av dessa. Hur togs de utomäktenskapliga barnen emot? Vilka förutsättningar hade det oäkta barnet? Vilken ställning hade de rättsligt? Både legalt och i den sociala kontexten har synen på de oäkta barnen och på utomäktenskaplig sexualitet varierat med tiden. Här behandlas i huvudsak tiden före år 1700. Exempelen och de antaganden jag gör ska enbart ses utifrån denna tid. Det geografiska område jag undersökt är i huvudsak Västmanland och södra Dalarna även om några exempel härrör från andra trakter.

Oäkta barn

Ofta hör man begreppet ”oäkta barn” användas synonymt med okänd fader. Så är förvisso ofta fallet när det gäller utomäktenskapliga barn födda på 1800- och 1900-talet. Under 1600-talet visste man däremot nästan alltid vem som var barnafader. Anledningen var helt enkelt att de kvinnor som hjälpte till vid förlossningen frågade efter namnet. Om kvinnan tidigare inte hade bekant vem som var fader, var det hög tid nu. Riskerna vid förlossningen för såväl moder som barn innebar att det som sades/erkändes i samband med födandet betraktades som en bikt. Med risk att förlora sin salighet var det för de flesta otänkbart att ljuga i denna situation och därför berättades ofta vem som var fadern.

Innebörden av uttrycket oäkta barn är att föräldrarna inte är gifta. I alla fall inte med varandra. Det är det illegitima förhållandet mellan föräldrarna som skapar det oäkta barnet. Ur ett kyrkligt perspektiv är barnet förvisso skapat i synd men i övrigt görs egentligen ingen skillnad. Det oäkta barnet får döpas på samma sätt som det äkta. Måhända hade faddrarna lite enklare bakgrund och var färre till antalet men detta var ju situationen även för barn till föräldrar med låg social status eller liten social förankring i lokalsamhället. En stigmatisering med påföljande utanförskap kan naturligtvis ha förekommit både från prästerskap och församling men någon rättslig grund till detta har inte funnits.

Den legala kontexten rörande oäkta barn under 1600-talet återfinns i Kristoffers landslag och har sitt ursprung i flera av de medeltida landslagarna. Vad som behandlas är i huvudsak arvsfrågan. I Västmannalagen sägs att barn som avlas i lönskaläge men där giftermål sedan sker, äger samma arvsrätt som om de hade varit gifta. Samma sak gällde om de var fästehjon.¹ Även en våldtagen kvinnas barn ägde rätt till arv² under förutsättning att mannen kändes skyldig till gärningen. Liknande skrivningar finns både i Upplandslagens och Östgötalagens ärvda- respektive giftermålsbalkar. Om vigsel däremot inte sker och i synnerhet om barnet har avlats i hordom eller då släktskap råder, äger barnet inte rätt till arv.³

Hur många var de?

Bristen på kyrkböcker från tidigt 1600-tal innebär att uppgifter om utomäktenskapliga barn i huvudsak återfinns i domböckerna. Eftersom lägersmålet eller horet var ett brott och detta uppenbarades genom barnafödande får man genom domböckerna en bra bild av hur många barn som föddes utom äktenskapet. Däremot får man i dessa källor ingen uppfattning om hur många barn som föddes totalt. Jag har därför valt att titta närmare i födelseboken för Västerfärnebo socken under 1650-talet. Det visar sig då att närmare fyra procent av barnen föds i en illegitim förbindelse. Några få av dessa legitimerades senare genom vigsel men

¹ Västmannalagen, Ärvdabalken XIII §2

² Västmannalagen, Ärvdabalken XV

³ Upplandslagens, Ärvdabalken XXIV §1

påfallande många väljer att inte gifta sig. Detta trots dryga böter och kyrkstraff. Antalet oäkta barn är inte påfallande många men om man granskar saken närmare är antalet ändå högt. Utan att hävda någon vetenskaplig bakgrund skulle jag vilja påstå att högst vart tionde oskyddat samlag resulterar i befruktning. Om dessutom någon slags prevention förekommit var de utomäktenskapliga sexuella relationerna betydligt vanligare än vad som återspeglas i antalet oäkta barn. Det bör därför ha funnits en viss acceptans för utomäktenskaplig sexualitet, i alla fall så länge den inte resulterade i graviditet.

Flertalet av de utomäktenskapliga förbindelserna skedde mellan ogifta personer. Lägersmål och mökränkning var benämningarna och förutom att kontrahenterna fick skylta med sin synd vid kyrkdörren belades de också med böter. Den utomäktenskapliga sexualiteten var inte knuten till särskilda sociala grupper. Såväl prästöner och adelsjungfrur som bondsöner och -döttrar, fattiga drängar och pigor eller blinda och utfattiga hör till skaran av människor som förbröt sig mot lagen. Barnen som föddes hamnade liksom de äkta i samma sociala kontext som föräldrarna levde i. Det ojämlika låg snarare i klasskillnader än det faktum att de var oäkta.

Arvsrätten

Om föräldrarna inte gifte sig hade barnet enligt lag ingen rätt till arv. Denna praxis tillämpades strikt då det fanns syskon som var födda inom äktenskapet och då det rörde sig om arv som föräldrarna själva hade tagit. Den egendom som föräldrarna hade förvärvat genom köp, så kallat "avlinge" uppfattades däremot inte som arv i legal mening. Vid Hedemora ting kom "*hustru Anna, Jöran Dalkars och sig förfrågade om hon måtte få göra av sin aflinge vad hon ville, det ingen neka kunde, då stod hon och skänkte sin oäktade dotter Karin Olofsdotter samma aflinge, därför skall hon föda sin moder till döde dagar och är Karins man Mats Jonsson i Gälekarlabyn*"⁴ Ett annat exempel från Nås socken berättar samma sak. "*Kom Ingeborg Olofsdotter i Linda och gav sin oäkta dotter all sin aflinge både i löst och fast till Karin Olofsdotter*"⁵.

Ytterligare ett fall från södra Dalarna, nämligen i Folkare härad visar att även ett fädernearv i undantagsfall kunde ärvas av det oäkta barnet. "*På h Karin Olofsdotters vägnar i Ravalshyttan presenterade hennes man Hans Persson en skrift huru hon hade givit sin oäkta son Olof Salomonsson en systerdel i hus och jord i Hushyttan som är hennes rätta fäderne, för det han henne allt ifrån sin barndom tjänt haver och nu till dödedagar försörja skall, och efter det är en ringa del samtyckte nämnden att Olof den evärdeligen må behålla*"⁶. Sannolikt var det så att Karin och Hans var barnlösa, kanske saknade Karin också syskon, vilket öppnade möjligheten till arv för Olof.

I de relaterade fallen här ovan framgår att gåvan/arvet är knutet till sytningen, försörjningen av föräldrarna. Arvet tillfaller inte det oäkta barnet per automatik. Det måste motiveras. Inte heller används ordet arv i dessa sammanhang. Föräldrarna ger eller förärar barnet en gåva. Vid tinget i Hedemora framgår också Annas rätt att själv hantera sin egendom då man svarar "*det ingen kunde neka*". Det fanns alltså ingen rättslig grund att inte efterkomma hennes önskan eftersom hon inte hade ärvt utan förvärvat det hon skänkte till dottern.

Även om barnet inte hade rätt till arv kunde föräldrarna genom gåva hjälpa dem till ett bättre liv. I Norberg hade Anders ett oäkta barn, Karin Andersdotter. Hon hade av fadern fått "*50 slagna daler*" men sedan avlidit. Hennes halvbröder gjorde efter hennes död, anspråk på dessa pengar.⁷

⁴ Hedemora tingslag 12 maj 1602 KLHA serie 1

⁵ Nås tingslag 21 januari 1603 KLHA serie 1

⁶ Folkare härad 4 juni 1641

⁷ Gamla Norbergs tingslag 21 januari 1604

Försörjning

De oäkta barnen hade samma rätt att bli försörjda som de som var födda inom äktenskapet. I rättsprotokollen avhandlas däremot inte ofta det oäkta barnet. I fokus står i stället modern och den skyldighet mannen hade att försörja henne och barnet. Faktum var dock att faderns roll i uppfödande och uppfostran av barnen var minst lika betydande. När barnen var avvanda skulle de nämligen lämnas över till fadern för fortsatt uppfostran tills de kommit till den ålder att de själva kunde försörja sig. I ärvdabalken stadgas *”Modher skal frillobarn siit föda ther til ath thet aer triggia aara, sidan föde thet fader ther til ath thet aer VII aara”*.⁸

Efter födelsen skulle barnafadern ge en gåva till modern för hennes omkostnader för barnafödan. Oftast handlade det om en ko eller en tunna säd årligen i tre år. Ibland, då mannen även utfärdat ett äktenskapslöfte och inte hållit detsamma, döms han att betala kvinnan en morgongåva. Några typiska exempel från domböckerna är *”Olof skall giva Kerstin till barnföda en ko eller dess värde och till förlikning 20 daler kopparmynt”*⁹, *”Mera pålades honom och att giva 80 mark i morgongåva och barnaföda”*¹⁰, *”giva henne till barnafödan 1 tunna säd årligen i 3 års tid och låta henne komma till kyrkan”*¹¹, *”Till barnafödan beviljades henne ett kovärde”*¹² och slutligen *”han skall och hjälpa henne med en ko, en tunna råg och ett lispund smör att försörja barnet så framt det med livet födas hit till världen”*¹³.

Ett fall från Norberg 1604 visar med tydlighet vad som förväntades av kvinnan respektive mannen. *”Hade och förr nämnde Anders ett oäkta barn benämnd Karin Andersdotter med en benämnd Malin Hindriksdotter, detta barnet hade modern skjutit ifrån sig fadern i händer när det var 2 år gammalt, sedan uppfödde han barnet i 7 år och nu döde hans barn michaelis tid”*¹⁴. Uttrycket skjutit ifrån sig ska inte tolkas som förskjutit utan snarare som överlämnat. Detta var den normala proceduren vid uppfostrandet av utomäktenskapliga barn. Ett liknande fall redovisas i Arboga rådstugurätt. *Samma dag kom för rätten hustru Ingrid, Nils Erikssons och talade till Lorens Guldsmed om ett barn som de sig emellan i lönska läge avlat haver, beklagandes sig att Lorens vill det ifrån sig skjuta och efter såsom befanns att så snart samma barn var fött sände modern det ifrån sig till Lorens, och han sedan haver haft omvårdnad och försörjt det i fyra år, därför erkänner rätten att hustru Ingrid som modern är skall taga barnet till sig efter det 13 cap i ärvda balken dock bleve härpå förent sig emellan, att när h Ingrid haver försörjt barnet halvt år vill Lorens det taga till sig igen.*¹⁵ I det här fallet hade alltså modern inte uppfyllt sin skyldighet att fostra barnet de första tre åren utan omedelbart överlämnat barnet till Lorens. Kanske hon vid födseln inte bedömdes ha möjlighet att ta han om barnet men att hon nu som gift kunde fullgöra sin plikt.

Vid sju års ålder ansågs barnet uppenbarligen kunna försörja sig själv men så var naturligtvis inte alltid fallet. Mats Larsson i Helleby och Brita Jöransdotter hade tillsammans en oäkta son som de *”allaredo uti sju år fött och försörjt...den ännu icke kan tjäna sig föda och kläder”*¹⁶. Därför dömdes Mats att ta till sig sonen ytterligare ett år och om sonen därefter inte var mogen att gå ut i livet skulle modern försörja honom året därpå och så vidare.

Det finns i domböckerna få belägg för fäder till oäkta barn som inte uppfyller sin plikt som förälder. Om detta ska tas som intäkt för att lagen efterlevdes generellt, är svårt att säga. Det är också svårt att få en bild över hur och när ersättningen delades ut. Att ge kvinnan hela summan omedelbart efter födseln verkar osannolikt då spädbarnsdödligheten var hög under det första levnadsåret. Risken att så att säga, kasta pengarna i sjön, var

⁸ Kristoffers landslag Ärvdabalken XVIII

⁹ Övertjurbo häradsrätt 20 september 1659

¹⁰ Karlskoga häradsrätt 27 september 1667

¹¹ Norrbärke häradsrätt 1 juli 1665

¹² Gamla Norbergs häradsrätt 9 oktober 1660

¹³ Karlskoga häradsrätt 10 april 1676

¹⁴ Gamla Norbergs tingslag 21 januari 1604

¹⁵ Arboga rådhusrätt 11 januari 1636

¹⁶ Vagnsbro häradsrätt 19 januari 1654, Svea hovrätt EXIe:2264

stor. Troligen portionerades ersättningen ut successivt och innebar i första hand en hjälp till moderns uppehälle i den mån hon inte var en hemmadotter.

Att sedvanan med barnaföda och överlämnandet av barnet till fadern sågs som en rättighet och norm visar följande protokoll. I Norberg hade Johan Andersson Nebb gjort en jänta, Margareta Persdotter med barn. Johan hade dock visat sig ovillig att ge något till barnets uppehälle och då hade Margareta helt sonika levererat barnet till Johan och därefter rymt från orten¹⁷. Man kan ana att Margareta helt enkelt var "fly förbannad" över att ensam behöva ta ansvaret för deras barn. Man får i protokollet veta att Margareta själv var ett "frillebarn". Däremot var hon inte lågrad tidigare men eftersom hon själv var född utom äktenskapet behövde Johan bara betala hälften av sakörena för mökränkning. Nämligen 20 mark. Redan i landskapslagarna uttrycks att böter för lägersmål med kvinnor födda av oäkta säng endast betalas med hälften jämfört med de av äkta säng födda.

I Norrbärke hade Per skomakare belägrat Margareta Pålsdotter under äktenskapslöfte och därefter beskyllt henne för att ha legat med andra, varför han inte ville gifta sig med henne. Hon befriade sig med en sexmannaed. (sex stycken ärliga personer bedyrade hennes oskuld). Barnet skulle därefter vara hos henne året ut och sedan överlämnas till fadern, "och barnet behålla året över och sedan fadern det antvarda".¹⁸

Rätten kunde vid avstraffandet stundtals ta i beaktande de svårigheter fadern fick med barnafödans erläggande. I Sala socken och Juganbo hade Anna Matsdotter som var i tjänst hos den gifta mannen Anders Andersson fött ett oäkta barn. Eftersom brottet rubricerades enfalt hor blev den ekonomiska påföljden betungande så väl för pigan som för husbonden. Ingen av dem kunde för sin fattigdom erlægga böterna och fick därför arbeta av straffet. Men det anges också att "bägge försörja barnet med nödtorftigt uppehälle"¹⁹. Sannolikt innebar detta att barnet och kanske även modern blev en del av Anders Anderssons familj, kanske då med en något starkare social ställning än tjänstehjonets.

Det var inte alltid kvinnan som var den självklara att uppfostra och uppföda barnet ens det första året. När Brita Larsdotter i Bo hammar i Karlskoga blir med barn efter att ha lägrats av Nils Hindersson i Gamla Kroppa anses hon alldeles för "fåkunnig" för att uppfostra barnet och han ska därför "draga alldeles försorg och göra omkostnad om barnets rätta upptuktelse"²⁰.

Innebar en oäkta börd också en social stigmatisering? Detta är naturligtvis svårt att påvisa. I ett exempel ovan erlägger lägersmannen endast hälften av böterna då modern själv är av utomäktenskaplig börd. Detta utgör dock ett undantag i rättspraxis. Förutom detta exempel har jag inte stött på något liknande. Endast vid enstaka tillfällen påtalas i protokollen att den anklagade är "född oäkta". Detta faktum innebär antingen att väldigt få utomäktenskapligt födda personer begick brott eller att börden ansågs mindre väsentlig för personens vandel. I allmänhet är det svårt att följa de utomäktenskapliga barnen men stundtals meddelar protokollen fragment ur enskilda öden. I Norberg ställs konan Kerstin Arvidsdotter 1659 inför rätten för att plikta för några lägersmål som hon begått²¹. Här berättas om de sex barn hon fått. De två första med Lars Kelvastsson i Lifsdal är båda i tjänst. En hos en Erik och den andra är soldat och vistas i fiendeland. De följande två barnen har hon med soldaten Olof Stark i Skeppmören. "gossen tjänar i Clenoret hos Erik, flickan är i tjänst på Rombolandet i Sparsätra socken". Fadern till de två sista barnen var smeden Hans Hansson. Pojken var stadd hos murmästaren Anders Eriksson i Hedemora och flickan hemma hos modern. Ingenting talar för att dessa "oäkta

¹⁷ Gamla Norbergs häradsrätt 1 mars 1666

¹⁸ Västerås domkapitel A1:1, 29 mars 1595

¹⁹ Övertjurbo häradsrätt 6 okt 1663

²⁰ Karlskoga häradsrätt 1679

²¹ Gamla Norberg 30 september 1659

födda” genom sin börd hade svårare att etablera sig socialt. De tjänster barnen fick och den geografiska spridningen ser inte annorlunda ut än vad den gjorde för flertalet av familjerna i Norberg vid denna tid.

En slutsats av de ovan relaterade fallen är att mannens skyldighet och ansvar för det utomäktenskapliga barnet var lika omfattande som för kvinnan. Däremot är det osäkert om den ”delade vårdnaden” var föranledd en omtanke om kvinnan. Kanske var det snarare en uppfattning om att kvinnan var den som uppfödde och mannen den som uppfostrade barnet. Effekten för hennes del blev dock en ökad frihet och bättre ekonomiska villkor då inte försörjningsbördan fanns.